

KITEKINTŐ

Gianfranco Poggi

Az államépítés elméletei*

Jelen tanulmány azoknak a legfontosabb szociológiai megközelítésmódoknak a rövid és rendkívül szelektív leírását nyújtja, amelyeknek a tárgya az államépítésnek nevezhető folyamatok korai és köztes szakaszai – olyan folyamatok sorozata, amelyek Nyugat-Európában a 12. és 18. század között zajlanak, és amelyek során az uralom gyakorlása egy csökkenő számú, rendszerint nagyobb és egyértelműbben körülhatárolt terület vonatkozásában a következő jellemzőket mindinkább magára öltötte:

- *Személytelenség.* Ez azt jelenti, hogy az uralkodás (elvben) sokkal inkább a hivatalokra hárul, mint természetes személyekre.
- *Formalizáltság.* Az uralom gyakorlása során mindinkább olyan előírásokhoz folyamodnak, amelyek kifejezetten felhatalmazzák, megbízzák és ellenőrzik azt.
- *Integráltság.* Az uralom mindinkább figyelembe veszi a társadalmi folyamatok egyéb aspektusait, elismeri jelentőségüket, és hozzájárul folytonosságukhoz, ugyanakkor ezekkel szemben megőrzi elkülönülését.
- *Elkülönülés.* Azaz az uralom meghatározott problémákkal foglalkozik, és sajátos (anyagi és szimbolikus) forrásokat használ.
- *Szervezettség.* Ez a kifejezés két, egymással összefüggő és ugyanakkor ellentétes jelenségre vonatkozik: egyrészt a hatalom gyakorlása (egyéni és kollektív) szubjektumok sokasága által és ezeken a szubjektumokon keresztül történik, másrészt ezek a szubjektumok együtt egyetlen egységet alkotnak, amely felülkerekedik pluralitásukon.

* *Forrás:* G. Poggi: Theories of State Formation. http://209.85.135.104/search?q=cache:nASSZQUea5MJ:www.ssi.unitn.it/ls/materiale_dida/download/teorie.pdf+Theories+of+State+Formation&hl=hu&ct=clnk&cd=2&gl=ro&client=firefox-a
Evans, P.B. - Rueschemeyer, D. - Skocpol, T. (eds.): Bringing the State Back In. Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Nemrég, például harminc évvel ezelőtt egy ilyen jellegű munka nem tartalmazott volna a jelenlegi témánkra szánt fejezetet. Akkoriban a politikai szociológia a politikai intézmények tárgyalását nagymértékben a politikatudományra hagyta. Az utóbbi viszont kevés érdeklődést mutatott az „állam”, mint olyan iránt, és még kevésbé foglalkozott kialakulása kérdésével. Ennek következtében a szociológusokra hárult (bár ezek között voltak olyanok, akik mind a szociológia, mint a politikatudomány területén tevékenykedtek), hogy „visszahozzák az államot”. Egyesek közülük kifejezetten tematizálták, hogy az állam hol, mikor, hogyan, miért jött létre és vált a modernitás legfőbb politikai intézményévé.

Az állam az 1960-as évektől kezdve különböző fejlemények következtében került napirendre. Ezek között voltak pragmatikus természetűek: például az érzés, hogy Nyugaton „a nagy gazdasági fellendülés” és a társadalmi béke megszilárdulása jelentős mértékben tulajdonítható a gazdasági és társadalmi folyamatokba való nyilvános beavatkozás és azok szabályozása különböző formáinak, amelyek kimozdították az állam/társadalom elkülönülést, sőt úgy tűnt, mintha el is törölnék azt. A radikális oldalon egyes szerzők hangsúlyozták a jóléti államnak a társadalmi konfliktusok mérséklésében játszott szerepét, míg mások arra kérdeztek rá, hogy még meddig tudja ezt a szerepet játszani.

Voltak sajátosan elméleti okai is az állam és fejlődése tematizálásának. Olyan okokból, amelyeket nem fogunk e helyen tárgyalni, egyes szociológusok a modernitás természetével és a Nyugat sajátos jellegével kezdtek foglalkozni, és ezek az egymást átfedő témák szükségszerűen vezettek arra a felismerésre, hogy a középkortól kezdve a nyugati politikai berendezkedések mennyire jellegzetesek és jelentősek voltak.

Az ennek eredményeként létrejött munkák nagy részét Max Weber elméleti örökségének az újszerű értékelése ihlette, akit hangsúlyozottan érdekeltek a jogalkotási és politikai folyamatok. Meglehetősen különös módon azonban azok a kutatók, akik ezzel szemben leginkább Marx örökségére hagyatkoztak, ugyanazon témák felé mozdultak el, ama tény ellenére, hogy a marxi hagyomány korábban háttérbe szorította azokat. Az 1970-es évek társadalomtudományainak a marxizmus hegemoniája által meghatározott szellemi légkörében – ilyen vagy olyan formában – az „államelmélet” névvel illetett számos munka tulajdonképpen többé vagy kevésbé kifinomult gyakorlat volt a haladó marxológiában, és mindenáron azt a sajátos feladatot igyekezett teljesíteni, hogy az állam kategóriáját a tőke vagy az áru fogalmából vezesse le. De egyes marxi ihletésű szerzők kevésbé merész és jóval alapvetőbb vizsgálatokat végeztek a modern állam fejlődési szakaszai és

módozatai terén. Még ma is a legjelentősebb hozzájárulások némelyike ebben a témában olyan szerzőktől származik, akik bizonyos mértékben, többé vagy kevésbé nyíltan a marxista hagyományra hivatkoznak.

A közelmúltban újabb felvetések jelentek meg, egyrészt olyan fogalmak/jelenségek fokozódó jelentőségének tulajdoníthatóan, mint a nacionalizmus, az állampolgárság vagy a közszféra, másrészt az „állam (vagy: politika) és a piacok” közötti kapcsolat mind problematikusabbá váló természetéből adódóan. Az alábbiakban tárgyalt államépítési értelmezések ellenben azt emelik ki, amit az „állam történetének”, a vezetési, katonai és gazdasági aspektusainak lehet nevezni.

Az államépítés a vezetés szempontjából

Ezt a szemléletmódot elsősorban egy rövid munkával szemléltetem, amelyet nagymértékben mellőztek a szóban forgó történetről szóló jelenkori fejtegetésekben, ez az amerikai történész, Joseph Strayer *On the Medieval Origins of the Modern State* (A modern állam középkori eredetéről) című műve. Az egyik oka annak, hogy az első helyre került az, hogy kifejezetten a történet korai szakaszaira összpontosít, sugallja ugyanakkor, hogy „a modern állam, bárhol is lelhető ma fel, azon a mintán alapul, amely Európában jelent meg az 1100 és 1600 közötti időszakban”. Erre az időszakra „az idők próbáját kiálló és térhez kötött politikai egységek megjelenését keressük, az állandó, személytelen intézmények fejlődését, a közmegegyezést egy olyan tekintély szükségességéről, amely végső ítéletet mondhat ki, és annak a gondolatnak az elfogadását, hogy ezt a tekintélyt alapvető lojalitás illeti meg az alattvalói részéről”.

A mi megközelítésünkben a könyv érdekessége abban rejlik, hogy a folyamat hullámvölgy jellegére összpontosít, azaz a nagy területek politikai igazgatásával kapcsolatos fejlődő gyakorlatokra és feltevésekre. Strayer hangsúlyozza a legtöbb nyugat-európai tapasztalat közös jellemvonását (ilyenek például az uralkodók és más hatalommal rendelkező egyének vagy testületek közötti tanácskozási gyakorlatok vagy a törvény fontossága), ugyanakkor az ezek közötti ellentéteket is bizonyos országok, főként Anglia és Franciaország vonatkozásában.

Strayer nézete szerint az alapvető folyamat a mind nagyobb és nagyobb területek irányításának mind hatékonyabbá váló módozatainak a bevezetését jelenti, amelyet az uralkodók nevében a szakképzett hivatalnokok növekvő testületei hajtanak végre. Ezért ő nagymértékben azokkal a fejlődő gyakorlatokkal foglalkozik, amelyek ezeknek a hivatalnokoknak a toborzásával, képzésével és alkalmazásával kapcsolatosak, valamint azokkal a saját

gyakorlatokkal, amelyeket ezek a hivatalnokok (gyakran meglehetősen öntudatosan) kialakítanak, és amelyek később bizonyos mértékig a hagyomány részeivé válnak.

Az, hogy a visszafogottság ellenére, amellyel Strayer előrehalad a témában, ez a gondolatmenet mennyire erőteljes és lényegbevágó, abból derül ki, hogy mi hiányzik belőle – nevezetesen a politikai vállalkozó szellem heroikus sajátossága, a „Másikkal” való konfrontáció központi jellege, a politikai döntéshozatal fontossága és drámaisága, „a hatalom démoni arca” iránti bőségschmitti érzék.

Strayer leírásában a modern állam fejlődése leginkább egy visszafogott folyamat, amelynek során valamilyen mértékben (bár időnként feltűnően) hatékonyabb módozatokat találnak fel és foganatosítanak/alkalmaznak az erőforrások gyűjtésére és az azokkal való gazdálkodásra, a használatuk ellenőrzésére, a (főként jogi és „rendészeti”) szolgáltatások nyújtására a helyi közösségek számára. Amint nyomatékosan megjegyzi, „Nyugat-Európában az első állandó intézmények bel- és nem külügyekkel foglalkoztak. Legfelsőbb bíróságok és államkincstárak jóval a külügyminisztériumok és honvédelmi minisztériumok megjelenése előtt léteztek”.

Az ezekben a kezdeti hivatalokban tevékenykedő egyének alapvető szerepet játszanak abban a folyamatban, melynek során a lakosságot, annak erőteljes lokálpatriotizmusa ellenére, rávezetik arra, hogy elfogadja és értékelje az uralom központilag ellenőrzött felépítményének a létét, amelyre az érdekei és kötelezettségei meghatározásakor mindinkább hivatkozik, és hogy kialakítsa a transzlokális közösség érzését (ez Strayer szerint először Angliában következett be). Ily módon az állammá válás folyamatában levő politikai egységeket elsősorban nem hódító entitásoknak tekinti, hanem az uralkodó dinasztiaik növekvő birtokaként, amelyeket elsősorban olyan vezetők támogatnak, akiket arra szánnak, hogy nap mint nap a dinasztia vagyonát gondozzák és növeljék.

Strayer időnként utal az egyházi személyek által a fenti folyamatban játszott szerepére, akik egyrészt a béke létrehozása és fenntartása iránti sajátos törődésükkel járultak hozzá ehhez a folyamathoz, másrészt bizonyos alapvető forrásokkal, mint például az írásbeliség és a latin, mint transzlokális nyelv használata; ehhez járult még az, hogy ők tudták, hogy mit jelent egy lokális közösség (egyházközösség, apátság) számára az, hogy egy tágabb közösséghez (egyházmegye, a tág értelemben vett egyház, egy vallási rend egésze) tartozik.

Strayer könyvének megjelenése után pár évvel egy kiemelkedő jogtudós, Harold Berman a *Law and Revolution* (Törvény és forradalom) című lenyű-

göző könyvben hosszasan fejti ki ugyanennek az érvelésnek egy sokkal erőteljesebb változatát. Nemcsak egyszerűen rámutat az egyházi személyek hozzájárulására az államépítésben és az ő sajátos gondolkodási és cselekvési módjukra, hanem azt állítja, hogy „az első nyugati állam a pápaság által a 11. század végén és a 12. században az egyházon belül létrehozott állam volt”. Ez elsősorban azért van így, mert a gregoriánus egyházreform világgossá tette és támogatta a kifinomult, szövegalapú, világi, „racionális”, intézményesen differenciált jogi diskurzust, hogy azáltal létrehozza, működtesse és koordinálja az egyházi testületeket – később pedig a tulajdonképpeni politikai szervek sokszor alkalmazták ezeket a diskurzusokat a kötelező érvényű döntések irányítására és ellenőrzésére, beleértve az erőszak veszélyét vagy alkalmazását feltételező döntéseket is.

Habár már Strayer elismerte a törvény alkalmazását az irányítási feladatok teljesítésében, Berman a jog- és intézménytörténet egy korábbi hagyományát követi és egészíti ki azzal, hogy a törvényhozás szerepét hangsúlyozza az államépítésben. Miért fontos a törvény, főként a becikkelyezett, nem a szokásjogon alapuló törvény? Egy dolog miatt – lehetővé teszi két ellentétes követelmény teljesítését: egyrészt csökkenti az esetlegességet a közintézmények igazgatásában és az alárendeltek/állampolgárok ezekkel a közintézményekkel szembeni kötelezettségének a meghatározásában azáltal, hogy nyilvánosan hirdetett, elvben „mindenhol és mindig” érvényes parancsokhoz köti őket; másrészt minden ilyen törvény maga is esetleges, mivel bizonyos eljárási (természetük szerint jogi) szabályokat követ, tehát egy másik érvénytelenítheti. Ily módon az adminisztratív és jogi testületeket lehet úgy tervezni, hogy kiszámítható módon működjenek, azonban maga a tervezés változtatható. Ugyanakkor a törvény létező testületei kiterjeszthetők újabb területekre, megkönnyítve ezzel egy adott államigazgatásba való beolvasztásukat.

Nyugaton továbbá a törvénynek számos területen magas erkölcsi és kulturális elismertsége volt. Ez egy kifinomult, rendkívüli képzettséget feltételező intellektuális termék, amelyet rendszerezni, tanítani és elemezni lehet, amely így az uralkodókat és legmagasabb hivatalnokait támogathatja annak a szakértői személyzetnek a kiválasztási és képzési folyamatában, amelyre a modern állam első évszázadai során mindinkább áthárul a feladat, hogy behelyettesítse a feudális és klerikális elemeket a politikai felépítmény kezelésében. Ebben a vonatkozásban Berman hangsúlyozott érdeklődése a pápaság intézményének a jogi dimenziója iránt hasznosan egészíti ki Strayer elméletét, amely elsődlegesen a királyi területek irányításának egyéb aspektusaira helyezi a hangsúlyt.

Az államépítés katonai szempontból

Az állam a központi politikai intézmény; mint politikai képződmény, belső kapcsolat van közötté és az erőszak között – ezt hangsúlyozza Weber híres meghatározása az államról, amelyet Randall Collins a következőképpen dolgozott fel: „»Állam« alatt az erőszak megszervezésének egy módját értjük. Az állam lőfegyverekkel és egyéb fegyverzettel rendelkező, azokat használni vágyó egyénekből áll: a modern világban fellelhető, politikai szervezet formájú változatában ezek az egyének a haditechnika használatának a monopóliumát követelik a maguk számára... Az állam elsődlegesen a hadsereg és a rendőrség.”

Habár a hadsereg és a rendőrség közötti megkülönböztetés önmagában egy történelmi termék, és eltérő mértékben lehet intézményesíteni, ez az állítás a téma feldolgozásának kétféle módját sugallja: az egyik elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, amit a szervezett erőszak „belső” alkalmazásainak nevezhetnénk – lásd a törvény érvényesítése, a közrendet fenyegető jelenségek elnyomása és elfojtása a rendőrség és a jogrend által –, a másik pedig a „külső” használatát emeli ki – lásd háború és katonai szervezet. Azonban az államépítés szakirodalmában az első típusú okfejtés jóval kevésbé jelentős, bár fontos elmozdulásokat lehetne tenni ebben az irányban, különösen Foucault büntetésről és felügyeletről szóló munkái alapján. A második típusú felvetést másrészt sokat gyakorolták a múltban, és nemrég az újjászületéshez hasonló folyamaton ment keresztül. Emellett több esélye van arra, hogy gondolatokat ébresszen a politikaelmélet más fontos témáiról, ilyenek lehetnek általában az erőszak és különösen a háború morális jelentősége, vagy olyan fogalmak, mint a szuverenitás, a terület, az állam-szerkezet, a politikai kötelezettség.

Az államépítésről folytatott vita kontextusában a háború jelentősége melletti érv egyértelmű. A modern államot a kezdetektől alakította az a tény, hogy lényegileg háborús célokat szolgált, és elsősorban a hadereje felállítására és fenntartására foglalkoztatta. A háborús szerencse a maga során döntő szerepet játszott Európa térképének, így az államrendszer eredeti kontextusának az alakításában, amely a háborúban pótolhatatlan eszközt talált egyensúlyának időnkénti felülvizsgálatához.

A 20. század elején Otto Hintze a lehető legtömörebben állította, hogy bármely összehasonlítás szerint „minden államszervezés eredetileg háború-szervezés, hadi szervezkedés”. Ennek a tételnek a későbbi feldolgozásai nem annyira egy közvetlen kapcsolatot tételeznek, mondjuk így, a katonai képességeknek a népeségen belüli megoszlása és az államigazgatás szerkezete kö-

zött, hanem inkább egy közvetett kapcsolatot: minden állam az intézményes berendezkedését azokból a módozatokból nyeri, ahogyan megpróbálja magát „pénz- és hadianyaggal” – a hadi felszereltséghez szükséges anyagi eszközökkel – ellátni. Bertrand de Jouvenel kijelentése ezt a meglátást hangsúlyozza: „A háború és a hatalom közötti szoros kapcsolat az európai történelem állandó jellemzője... Ha egy feudális monarchia mind gyakoribb időközönként tudott anyagi támogatást szerezni a vazallusaitól, és így növelhette a szolgáltatásban álló zsoldosok számát, a többieknek ezt kellett utánozniuk. Ha végül ezeket a támogatásokat egy állandó hadsereg fenntartásához szükséges rendszeres adóvá emelték, a mozgalmat követni kellett. Ugyanis, amint Adam Smith kifejtette, »Amint egy civilizált nemzet alkalmazta az állandó hadsereg tartásának rendszerét, az összes szomszédjának be kellett azt vezetni; ez biztonsági okok miatt volt elkerülhetetlen, mivel a régi nemzetűrségek képtelenek voltak szembeállni egy ilyen jellegű hadsereggel.«”

A közelmúltban Tilly ennek a meglátásnak egy nagyon erőteljes újrafogalmazását nyújtotta, azt sugallva, hogy a tág értelemben vett államszerkezeteket lehet úgy értelmezni, mint az uralkodók arra irányuló erőfeszítéseinek a melléktermékeit, hogy katonai eszközöket biztosítsanak a maguk számára. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy ez csak a legfőbb adminisztratív és kincstári struktúrákra érvényes, amelyeket az államok kialakulásának korai és középső szakaszaiban hoztak létre; de emellett is lehet érvelni, hogy a késői szakaszaira jellemző, és a hadviselés kérdéseitől látszólag eltávolodott berendezkedéseknek is lehetnek időnként katonai magyarázatai. Például a brit állam által az angol–búr háború során bevezetett egyes korai, a jóléti állammal kapcsolatos intézkedések annak a felismerésnek tulajdoníthatók, hogy az ipari peremvárosokban felnőtt fiatal férfiak közül soknak a fizikai erőnléte nem volt kielégítő, ezért nem igazán voltak alkalmasak a háborúzásra.

Az ilyen típusú gondolatmenetek egyik jelentős összetevője mindig is az a kapcsolat volt, ami egyrészt a háború kihívása, másrészt azon törekvés között áll fenn, hogy megerősítsék a központ befolyását az állam perifériájának a politikai szervei fölött. Más szavakkal: ennek a kihívásnak a közelsége, a sürgőssége, a róla való tudás az éretté váló államokra jellemző „centralizációs irányvonalat” generálta és tartotta fenn. Meg kell jegyeznünk, hogy ez az összefüggés nem az európai államok kiváltsága; megtalálható az Egyesült Államokban, egy nagyon különböző környezetben, és eredetileg azzal a kifejezett szándékkal alakították ki, hogy felülmúlják az európai tapasztalatot. Például R. F. Benselel nemrég megjelent könyve az amerikai polgárháború szerepét hangsúlyozza a politikai intézmények fejlődésének elősegítésében mind a szövetségi államok, mind a Konföderáció területén.

Az államépítés katonai vonatkozásainak két fontos jellemvonásáról lehet beszélni. Az adózási rendszer gyakori hangsúlyozása elsősorban egyfajta tematikus átfedést eredményez azzal, amelyet az államépítés vezetési perspektívájának neveztem. Másodsorban a politikai berendezkedések tanulmányozását összeköti a társadalmi tapasztalat két másik területének az uralkodó szerveződéseivel: ez egyrészt a gazdaság, másrészt a technológia – természetesen elsősorban a hadi technológia.

Főként az utóbbi összefüggést fejti ki részletesen néhány, a katonai perspektívát felvető mélyreható tanulmány. A hadi technológia önmagában egy összetett kérdés: egyik vonatkozása szigorúan anyagi, és a hatalommal, pontossággal és a hadi gépezet egyéb működési jellemzőjével kapcsolatos; a másik nagymértékben társadalmi, és elsősorban azok a módozatok határozzák meg, ahogyan a hadsereg emberanyagát nevelik, képzik, harcrendbe állítják, megszervezik, ellenőrzik, ösztönzik stb.

Egyes, a közelmúltban megjelent írások sokat foglalkoztak a korai modernitás főként anyagi fogalmakban leírt „katonai forradalma” és az európai államok politikai, adózási, közigazgatási berendezkedésének változásai közötti kapcsolattal. Brian Downing írásának címe és alcíme (*Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe/ Katonai forradalom és politikai változás: a demokrácia és az autokrácia eredete a premodern Európában*) találóan közvetíti ezt az üzenetet.

Tulajdonképpen a cím és az alcím két eltérő hangsúlyt sugallnak, mind ebben a könyvben, mind az ugyanezt a megközelítésmódot alkalmazó egyéb munkákban: egy (nevezzük így) „narratív” felvetést, amely a folyamatosságokat és a töréseket hangsúlyozza – ebben az esetben a katonai gyakorlat vonatkozásában – és a vonatkozó alkalmazási módozatokat; és egy összehasonlító felvetést, amely ezzel szemben ezeknek az alkalmazási módozatoknak a variációira helyezi a hangsúlyt.

Az utóbbi megközelítésben azok a különböző, valóban szerteágazó módozatok számítanak, ahogyan az uralmon levők a hadi technológia (anyagi és társadalmi) fejlesztéseire válaszolnak.

A legtágabb, ezt a megközelítést alkalmazó írások azt az általános megítélést sugallják, hogy a katonai forradalom szükségessé teszi az egyes államok számára, hogyha részt akarnak venni a vállalkozásban, több forrást fordítsanak katonai célokra, mint amennyit a későközépkori múltból örökölt berendezkedések a rendelkezésükre bocsátanak. Ezeket a berendezkedéseket vagy fel kell számolni, vagy ki kell egészíteni másokkal, amelyek fokozzák az uralkodók önrendelkezési képességét és/vagy hasznosítják a gazdasági modernizáció ezzel párhuzamos folyamatát.

A legtöbb esetben a decentralizált katonai kapacitás és az ad hoc pénzübeli adóbehajtások ősrégi mintáját egy másik váltja fel három más minta közül, amelyek mindegyike jelentősen fokozza a katonai célokra fordítandó források elvonását. A legnagyobb ellentét talán Poroszország és Anglia között van: az előbbi a „tekintélyelvű” elvonás mintáját dolgozza ki, amelyhez elsősorban egy új, központilag elrendelt és működtetett adózási rendszer társul; az utóbbi a „kialkudott” elvonás mintáját alkalmazza, amely elsőként a bíróságot vonja be, majd a parlamentet, mint a társadalom képviselő testületét, és amely az új, mindinkább kereskedelem alapú gazdaságból álló forrásalapot mind az adóztatás, mind a (mindinkább) rugalmas, felelős közadózta-tási rendszer által dézsmálja meg. Hozzá kell tennünk végül a francia mintát, ahol az eladósodás káros folyamatában az uralkodó elzárkósítja az államot, amelyhez az adózási rendszer soha nem tud felzárkózni.

Az egyik oka annak, hogy az utóbbi időben oly sok figyelmet szenteltek annak, hogy ezeket a kérdéseket hogyan oldották meg a 17. és a kora 18. században, az a tudat, hogy mindegyik minta (és azok változatai) nagymértékben meghatározza a tág értelemben vett állam eltérő jellegét, beleértve azt is, hogy milyen mértékben, milyen vonatkozásban válik nyitottá az alkotmányosság, a képviseleti kormányzat, a liberalizmus irányában. (Thomas Ertman egyik könyve ebben a vonatkozásban különösképpen jelentős.) De ez a megközelítés természetesen magában foglalja a háború és államépítés kapcsolatának későbbi alakulását is; különösen gyakran hangzik el az állítás, mely szerint komoly összefüggés van a néphadseregek 18. század végi és 19. század eleji, azóta folyamatos megerősödése, valamint a „tömegek bevonulása a politikába” között, amely a 19. század második felére és a 20. századra jellemző. Más szavakkal: az államépítés katonai megközelítése ki-válóan alkalmas átfogó és bonyolult fejtegetésekre.

Az államépítés gazdasági szempontból

Az előzőekben kifejtett értelmezésben a modern állam kialakulásának az alapvető magyarázata egy olyan jelenségben – a háborúban – rejlik, amely a politikai szféra egy rendkívül jelentős (talán a legjelentősebb) aspektusa. A következő értelmezés azonban áthelyezi a hangsúlyt egy eltérő területre, a gazdaságra, ahol az anyagi jólét előállításának és szétosztásának a folyamatai zajlanak, és ez az értelmezés a politikai jelenségeket általában, az állam kialakulását és fejlődését pedig különösképpen ezeknek a folyamatoknak, valamint a belőlük eredő konfliktusoknak az aspektusaiként és összetevőiként látja. Ennek az elgondolásnak a legfőbb megalkotói Karl Marx

és számos, főként az ő munkásságából kiinduló gondolkodó; az ismertetésemnek ezért arra kell törekednie, hogy legalábbis alapvető szinten tolmácsolja Marx politikáról és államról alkotott nézeteinek a legfőbb állításait.

Az emberi életet csak munkával lehet fenntartani. A hatékonyság egy minimális küszöbén túl a munka, a természettel való kölcsönhatásában több terméket állíthat elő, mint amelyre szigorúan szükség van az egyén munkaképességének a visszaállításához, mind olyan termék formájában, amely a termelők fogyasztói igényeihez képest többletet jelent, mind olyan, a múltbeli munkavégzés eredményének tekinthető, konkrét formát öltött termékek formájában, amelyeket a további munkavégzés eszközeként lehet használni. De mivel mindkét típusú többlet tárgyiasított, azokat elvehetik azok előállítói, és olyan egyének szolgálatába és ellenőrzése alá állíthatják, akik nem maguk a felelősek az előállításukért.

Jellemző módon az egynél több elfogyasztásának az előjoga hozzájárul a társadalmi termelés folyamatához, és egy olyan kisebbség élvezi, amely a többséget a saját előnyére dolgoztatja; ezért lényegileg gyűlöletet keltő és vitatott, és ki van téve annak, hogy a többség kétségbe vonja ezt az előjogot. Ilyen értelemben a kisebbség/többség kapcsolat mindig potenciálisan ingatag, és az anyagi termelés folyamataihoz képest külső folyamatokkal kell stabilizálni: elsősorban olyan szimbolikus és ideologikus források előállításával, amelyek mérsékelik vagy elterelik a többségnek a saját helyzete miatti neheztelését és az azzal való ellenszegülését, valamint a kényszer gyakorlati képességének az aszimmetrikus kijelölésével.

Ennek a képességnek (amely az erőszak eszközei feletti ellenőrzésen alapul, ideértve annak megszervezését) a termelés/kizsákmányolás folyamatában játszott szerepe lehet közvetlen (lásd rabszolgaság vagy jobbágyság) vagy (leginkább) közvetett. Főként a „termelés feudális módja” követelte meg azt, hogy a termelőket nyíltan alá vessék a kizsákmányolók politikai felsőbbrendűségének, valamint a nyílt kényszerítés fenyegetésének, mivel a termelés bizonyos eszközei a termelők közvetlen ellenőrzése alatt álltak. Ez a helyzet összeegyeztethető volt az autoritás és a feudalizmusra jellemző kényszerítő források decentralizációjával (és ténylegesen ahhoz vezetett).

Azonban Marx szerint a termelés kapitalista módozatában a kizsákmányolást burkolt formában valósítják meg, nem a kizsákmányolóknak való nyílt alávetéssel, hanem formálisan szabad egyének között létesülő, önkéntesen vállalt, szerződéses kapcsolatok által, mihelyt a termelőket megfosztották a termelés eszközei feletti önálló ellenőrzéstől. Ez a minta megkövetelte a politikai kapcsolatok és a jogrendszer újraszervezését, amely az államépítés lényege, belföldi vonatkozásaiban mindenképp. Kiemeljük a következőket:

- A kapitalizmus a piacra való termelést vonja maga után, amelynek a középpontjában a csereértékek, nem a használat áll. Mint ilyen, rendszerezett, célirányosan megszervezett együttműködést igényel az egységeken belül, és biztonságos cserét az egységek között. Az államépítésnek, valamint a hatáskörök ezzel együtt járó egyesítésének egy belső aspektusa a hatalmi központok mindinkább táguló területi kiterjedése, amelyek nagy területeken keresztül normalizálják és biztosítják a kapcsolatot számos egyén között, így a termelést és a cserét egyszerűbbé és kiszámíthatóbbá teszik, és nyitottabbá a folytatódó racionalizálással szemben.

- A modern állam kialakulásához, főként a kontinensen két alapvető fejlődés társul a magánjog területén: az egyik a visszatérés az abszolút tulajdon római fogalmához (dominium), a másik a szerződés bevezetése, mint a jogok létrehozásának és áthagyományozásának az alapvető eszköze. Mindkettő elengedhetetlen a vagyon mozgósításához és a cserepartnerek közötti esetleges, nem lezárt, készpénz orientált kapcsolatok létrehozásához.

- Főként a munkaadó/alkalmazott kapcsolatok szerződésben való rögzítése teszi lehetővé a kapitalisták számára, hogy figyelmen kívül hagyjanak minden felelősséget a munkások megélhetéséért, hogy a munkát (munkaerőt) árucikként kezeljék, és olyan mértékig és arra az időtartamra vegyék meg, ahogyan a termelés megköveteli, illetve az aktuális és a várható piaci igények fényében, továbbá a piac által diktált feltételek szerint. Marx szerint a munkaadó/alkalmazott viszonyok illetően felépítése válságos, mivel elrejtja a munkaadói viszony lényegi kizsákmányoló jellegét, amelyben bármely alkalmazott (mint egy osztály tagja) szisztematikus alsóbbrendűsége bármely munkaadóval (mint egy osztály tagja) szemben lehetővé teszi az utóbbi számára, hogy ki nem fizetett munkát nyerjen az előbbitől anélkül, hogy ez látható lenne.

- A folytonos elmozdulás a „státustól” a modern jogra jellemző „szerződés” felé szintén egy újabb keletű, kollektív szereplő, az osztály megjelenéséhez vezet: egy nem szervezeti egység, amely pusztán a tagjai tényleges érdekeinek az egybeesésén alapul, és nem nyilvánosan elismert előjogokon. Ennek a társadalmi-gazdasági fejlődésnek politikai értelemben egy hosszantartó mozgás felel meg a minden állampolgár formális egyenlősége irányában, amely az állam jellemzője.

A tulajdon abszolúttá válása lehetővé teszi közösségi jellegű tulajdonformák felszámolását, így olyan erőforrások eltulajdonítását, amelyek korábban lehetővé tették az alárendelt csoportok tagjai számára, hogy, még ha közösségi alapon is, de önálló módon fennmaradjanak, a fizetett munkára jellemző új függőségbe kényszerítve őket. Az „abszolút” tulajdon feljogosít

ja ugyanakkor a birtokosait arra a kiváltságra, hogy igénybe vegye az állam által fokozatosan monopolizált, és a rendőrségre és a bírói testületekre átruházott kényszerítő hatalmat. Továbbá a termelés új helyszínein, főként a gyáron belül ez a tulajdonforma a kapitalista számára a haszon maximalizálása céljából gyakorolt önkényes ellenőrzést tesz lehetővé a munkaerő-felhasználás és a termékek fölött.

A politikai viszonyok „államiságának” ezek az aspektusai a termelés kapitalista módozatai kialakulásának és fejlődésének jelentős, valóban lényegi kellékeit nyújtják. A politikai rend egyéb, premodern formáihoz hasonlóan, az állam így válságos módon részt vesz az egyenlőtlenség központi formájának a fenntartásában, amelyet egy adott állapotra jellemző termelési eszközök feletti ellenőrzés vagy az ellenőrzésből való kizárás konstituál: az érvényes gyakorlatok biztosítják a kizsákmányolás folyamatát és az uralkodó kisebbség előjogait. Ugyanezen okból a társadalmi-gazdasági rendben bekövetkezett bármely jelentős változás lényegi fejlődést feltételez a termelési eszközökben és viszonyokban, de a politikai dimenzió is elengedhetetlen, amely az uralkodó osztály átalakulását eredményezi. Ezért, a különbségek ellenére, amelyeket az egyes időszakokban és helyszíneken fel lehet fedezni, a modern állam a polgárság felemelkedését is előidézte egy döntő politikai szerep felé. A Manifesto egy híres mondata szerint: „a kormány nem más, mint a polgárság ügyvezető bizottsága.”

Pontosan ezért Marx, Engels és számos marxista szerző érdeklődést mutat a politikai fejlődések iránt, feltételezve, hogy az államigazgatási politika alakulásának bizonyos jelenségei, főként azok, amelyek a pártok megjelenésével kapcsolatosak, szerepet játszhattak a szocialista forradalom politikai vonatkozásaiban. Azonban maga Marx, az 1840-es évek közepétől mindenképpen kevés figyelmet fordított az állam intézményes formáinak nagyobb változásaira. Feltételezhető, hogy egy többé vagy kevésbé explicit gazdasági irányultság, miközben lehetővé teszi Marx és mások számára, hogy mélyreható bepillantást nyújtsanak az államépítés egészébe (és ez akár elevenbe is vághat), nagymértékben korlátozza azon képességüket, hogy az államépítés bizonyos fontos aspektusait értékeljék.

Mindenesetre a 20. század elején Hobson hatására Lenin az imperializmust a kapitalizmus „legmagasabb fokaként” értelmezi, amely lehetővé teszi a Nyugat uralkodó osztályai számára, hogy késleltessék elkerülhetetlen végzetük bekövetkeztét, és amely az osztályharcot mai szóhasználattal élve globális alapokra helyezi. Mindent összevetve a Marx ihlette szerzők a háborút úgy kezelik, mint a tőke „nemzeti frakciói” közötti konfliktus szélsőséges eseteit, amelyek a felhalmozás lehetőségei fölött törnek ki, és/vagy

mint a dolgozó tömegek elterelését attól, hogy csoportérdekeiket érvényesítsék. A fasizmust elsősorban úgy értelmezik, mint egy eltérő, de nem rendkívüli mértékben eltérő módját annak, ahogy megszervezik és vezetik az állam „mindennapi üzleti életét” olyan országokban, ahol a pénzügyi tőke túlsúlyban van más formákkal szemben, és ahol a polgárság fokozottan érzi az osztályharc fenyegetését.

Bármennyire is értékes ezen értelmezések némelyike, leginkább azon kérdés körül forognak, hogy az egyes politikai rendszerek milyen gazdasági rendszereket feltételeznek. Mivel az utóbbit meglehetősen egyszerűen képzelik el, csupán négy termelési mód (ókori, feudális, ázsiai, kapitalista) egymásutániségként, ez az elemzési módszer lényegileg egyvonalú marad, és nem figyel az adott politikai rendszerek történelmi változataira – az odafigyelés hiányának ebben az esetben szerencsétlen gyakorlati következményei voltak a huszadik század folyamán, mint például a Komintern által ellenőrzött kommunista pártok kezdeti elutasítása a Szovjetunió kivül, illetve annak visszautasítása, hogy megértsék a fasizmus megjelenésének a súlyosságát, és határozottan kiálljanak a Nyugat demokratikus intézményeinek a megvédése érdekében.

De a fentiekben vázolt értelmezés csak részben tolmácsolja az államépítés marxista szemléletét, csak az „objektív”, rendszerszemléletű/funkcionalista oldalát mutatja be. Marx gondolatrendszerének van egy másik oldala, amely az osztályharcot vázolja fel, és amely bizonyos mértékben elismeri a szereplői pluralitását, a megjelenő érdekek változatosságát, és a közöttük levő összefüggések stratégiai összetevőjét (melyik osztály melyikkel, melyik ellenében lép szövetségre, milyen sikerrel). Ebben az összefüggésben jelentőséget tulajdoníthat egyebek között a különböző politikai berendezkedéseknek, amelyekhez az adott stratégiák és következményeik társulnak.

A (tág értelemben vett) marxista táboron belül ebben a témában a legjobb munkát minden bizonnyal Perry Anderson végezte. Azonban ifjabb Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy (A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei)* című mesterműve még az előbbinél is lenyűgözőbb, nagy képzelőerőről tanúskodó, az osztályokra és stratégiákra összpontosító elemzési keretet nyújt, amelyben kifejezetten a politikai fejlődés és (egyebek mellett) az államépítés változatossága foglalkoztatja. A jelen tanulmány megírásakor tekintetbe vettem ezt a könyvet, mivel, miközben a koramodern korszakkal foglalkozik, tulajdonképpen egy későbbi fejlődés, a vidék kereskedelmi alapokra helyezése foglalkoztatja, sőt még későbbi folyamatokról is megpróbál számot adni, mint a náciizmus és fasizmus, és a huszadik század kommunista eszmék vezérelte forradalmi. Kifejezetten összehasonlító jellegű, amint azt a címe is világossá teszi.

Moore Marxszal és a marxizmussal szembeni magatartása összetett. Oszítja a forradalomra és a forradalmi erőszakra kitartóan nagy hangsúlyt fektető hagyományt; szintén az osztályoknak és osztályérdeknek tulajdonítja a történelmi fejlődésben játszott kulcsszerepet; ugyancsak azt a vélekedést képviseli, hogy az uralkodó és alárendelt csoportok közötti alapvető viszony a kizsákmányolás, amely viszonyt azonban álcáz az, hogy az előbbi azt a látszatot próbálja kelteni, hogy „funkcionális” értelemben hozzájárul az utóbbi jólétéhez; osztja továbbá az „értékek” és más kulturális tényezők jelentősége szisztematikus leértékelését. Mindemellett, amint a fentiekben jeleztük, a vidéket a modernizációs folyamatok legfőbb színterének, a földbirtokosokat és a parasztokat pedig főszereplőknek tartja; hozzáveszi még ezekhez az uralkodót és apparátusát, valamint a városra jellemző polgárt, majd polgári csoportokat – de a munkásosztály szinte sehol sincs, még a huszadik századi események számbavételekor sem.

Mindenesetre a polgárság kialakulása egyes mozzanatainak a magyarázatában még Moore is eltér a szokványos marxista értelmezéstől. Eléggé kelletlenül, de elismeri főként azt, hogy a francia forradalmat „polgárinak” lehet nevezni ugyan, de kimutatja, hogy a szóban forgó polgárságnak kevés köze volt a tulajdonképpeni kapitalizmushoz, és még kevesebb köze volt az ipari kapitalizmushoz.

Továbbá Moore azt a marxista előfeltevést problematizálja, hogy a kizsákmányolt és elnyomott csoportok fel fognak lázadni; éles érzéke van ugyanakkor a legfőbb társadalmi fejlődések esetleges jellegéhez és a velejáró iróniához – lásd példaként az egyik fejezetcímet: „Anglia és az erőszak hozzájárulása a fokozatos fejlődéshez”! Ironikus az is, hogy azok a forradalmak, amelyekben a parasztok a legfontosabb szerepet játszották (a huszadik században az orosz és a kínai forradalom) egyben azok is, amelyek végül a legtöbb veszteséget és vereséget jelentették számukra. A jelen kontextusban még jelentősebb Moore érzéke a politikai intézmények fontossága és a közöttük levő különbségek iránt; különösképpen értékesek azok, amelyek kényszerrel gyakorolnak az ítéloerőre, lehetővé teszik az igazságos és racionális törvények kialakulását, és szerepet szánnak a köznépnek a kialakításukban.

Végül, amint már korábban jeleztem, Moore nagy súlyt fektet a nagyobb társadalmi csoportosulások irányításának stratégiai összetevőire, főként azok pozitív vagy negatív összehangolására és a belőlük származó rendelkezésekre a politikai szférában. Az ezt alátámasztó érvelés sajnos túl összetett ahhoz, hogy most áttekintsük. De amikor minden kimondatott és elvégezett, ahogy én látom a kérdést, a Social origins eredeti és kifinomult módon a politikai modernizáció számos lényeges aspektusát, ideértve egyes, az ál-

lamépítés idejével, jellegével és formájával kapcsolatos aspektust elsősorban azon csoportok érdekeinek a fényében értelmez, amelyek a gazdasági erőforrások feletti ellenőrzés és az abból való kizárás kérdései köré szerveződtek. Ezeken az alapokon jelentős, bár természetesen ellentmondásos értelmezést alakít ki olyan eseményekről, mint a huszadik század nagy forradalmi és a faszizmus, valamint a kollektivisták államok megjelenése.

Következtetés

Hosszú utat tettünk meg az uralkodó kísérletétől, hogy dinasztikus örökségét megerősítse, és jobbitsa annak irányítását a modern állam hajnalán, és megpróbáltuk elemezni az elkerülhetetlen ellentmondást magában az állam, mint vállalkozás természetében annak huszadik századi szakaszában. Ily módon a javasolt, az államépítés legfontosabb kutatói által alkalmazott „perspektívák” közötti egyszerű, hármass felosztás relevánsnak tűnik, nemcsak a jelen tanulmány, hanem a kötet további témái számára.

Felvetődhet a kérdés, hogy ezen szempontok közül melyik relevánsabb és megbízhatóbb. A válasz előre láthatóan az lenne, hogy mindegyik hozzáad valamit a kérdéshez, és inkább mindezek szintézisére kell kísérletet tennünk, mintsem hogy választást kényszerítsünk magunkra. Egyes, nemrég közzétett munkák nyíltan egy ilyen jellegű szintézist céloztak meg: például Tilly a katonai és a gazdasági szemléletmódra jellemző meglátásokat használ fel; Ertman pedig ugyanazt teszi egy olyan keretben, amely azzal, hogy hangsúlyozza az adminisztratív berendezkedések jelentőségét, az olvasót az irányítás szempontjára emlékeztetheti. A mesteri szintézis elemeit láthatjuk ugyanakkor Max Weber a témához való számos hozzájárulásában, amelyek talán a csodálatosan tömör változatban teljesebben ki, a *The Profession and Vocation of Politics* (A politika mint hivatás) című munkában.